

प्रकरण चौथे
'कलेचे कातडे' कादंबरीतील व्यक्तिरेखा

प्रकरण ४ थे

'कलेचे कातडे' कादंबरीतील व्यक्तिरेखा

प्रास्ताविक

प्रस्तुत प्रकरणात 'कलेचे कातडे' या कादंबरीतील व्यक्तिरेखाचा अभ्यास करण्याचे योजले आहे.

कादंबरीतील व्यक्तिरेखा हा कादंबरीचा दुसरा मुख्य घटक होय. श्रेष्ठ दर्जाचे कादंबरीकार आपल्या प्रतिभेच्या साहाय्याने आपल्या पात्राचे अंतःकरण उघडे करून दाखवितात. स्वभावाच्या पैलूचे दर्शन हाच वाचकांच्या उत्कंठेचा, जिज्ञासेचा, कुतूहलचा विषय होऊन जातो. मनोविश्लेषणाचे तंत्र जसजसे अवघट झाले तसतसे मानवी मनाचा तळ शोधणे सुकर झाले. त्यामुळे व्यक्तिरेखातून अधिक सुक्ष्मपणे होऊ शकले. मानवी व्यक्तिरेखा वास्तव आणि कल्पित यांच्या साहाय्याने उभ्या करण्याचे अवघड पण कौशल्याचे काम कादंबरीकाराला करावे लागते.

व्यक्तीची परस्पराशी असलेली विविध स्तरावरची नाती कादंबरीकार आपल्या रेखाटनातून उलगडत असतो. त्यातून त्यांच्यातील परस्पर संबंधाचे तो चित्रण करतो. त्याखेरीज त्यांच्या वैचारिक भूमिका त्यांची जीवनदृष्टी यांचे प्रकटीकरणही तो करीत असतो. त्या व्यक्तित्वाच्या भोवतालचे सामाजिक वातावरण त्यातून सिद्ध झालेला मूल्यविचार त्याच्या भोवतीचे नैसर्गिक, सांस्कृतिक वातावरण यांच्यामुळे व्यक्तित्वाच्या घडणीवर झालेला परिणाम, यांचे चित्रण कादंबरीकार करू शकतो.

कादंबरीतील कथानकाला अनुरूप अशा व्यक्तिरेखाचे योजन लेखक करीत असतो. त्यातही मुख्य व्यक्तिरेखा, गौण व्यक्तिरेखा, पुरक व्यक्तिरेखा अशी मांडणी केलेली असते. या व्यक्तिरेखाशी लेखकाला समरस व्हावे लागते. व्यक्तिरेखातूनच कथानक उभे राहात असल्याने व कथानकातील घटनांचा परस्परांशी असलेला संबंध

स्पष्ट होत असल्याने मानवी व्यवहारातील कोणतेही रूप अविष्कृत करण्यासाठी व्यक्तिरेखाचा उपयोग होत असल्याने हा घटक अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

कादंबरीतील पात्राविषयी गंगाधर पाटील म्हणतात- “कथा-कादंबरीतील पात्राला स्वतःचे स्वविशिष्ट असे भावविश्व व्यक्तिमत्त्व लाभलेले असते. पात्रांच्या विशिष्ट प्रकारच्या मानसिक प्रेरणा प्रवृत्ती, भावना, विचार, कृती, उक्ती, जीवनदृष्टी इत्यादी व्यापारातून पात्राचा ‘स्व’भाव व ‘स्व’ रूप साकार होत असते.”^१ पात्राना वास्तवातील माणसाप्रमाणे, शारीरिक, मानसिक व सामाजिक अंगे लाभलेली असतात. ती लक्षात घेऊन कादंबरीची पात्रे निर्माण करावी लागतात.

कादंबरीत व्यक्तिचित्रण कसे असावे याविषयी तंत्रे रूढ झाल्यावर पात्रांचे साचे बनत गेले. व्यक्तिचित्र ठसठसीत उठावदार झाले पाहिजे याच कल्पनेतून एकाच रंगाने रंगविलेली साचेबंद पात्रे कादंबरीत येऊ लागली. फडके, खांडेकर, माडखोलकर यांच्या पात्रचित्रणाविषयी नरहर कुरुंदकर म्हणतात, “केस, नाक, डोळे, असा फडके यांचा खास प्रांत आहे... गळ्याच्या खाली पोट-यापर्यंतचे क्षेत्र खास माडखोलकरांचे आहे. या सर्वनारी देहवर्णनात फक्त अवयवाचे उल्लेख असतात. यापेक्षा काही नसते.”^२ कुरुंदकरांच्या या विधानातून आपल्यापुढे व्यक्तिचित्रणाचा साचेबंदपणा येतो. बाह्यरूप वर्णन किंवा देहाचे वर्णन यातच व्यक्तिचित्रण अडकले होते. पण नंतरच्या कालावधीत व्यक्तिचित्राच्या संकल्पना बदललेल्या आढळतात. कादंबरीतील व्यक्तिरेखा ह्या स्थिर नसून विकसनशील राहिल्या पाहिजेत हा आग्रह नंतरच्या काळात रूढ झाला.

कादंबरीतील व्यक्तिरेखांना स्वतंत्रमूल्य असते या व्यक्तिरेखाच कादंबरीची घडण सुरु करतात. याबाबत डॉ. बांदिवडेकर म्हणतात, “जे जीवन कादंबरीत रंगविलेले असते त्यानुसार गौण पात्राचे अथवा प्रमुख पात्राचे व्यक्तिदर्शन घडविलेले असते. कादंबरीतील पात्रे वास्तव व जीवंत असावीत व त्यांचे वागणे त्यांच्या

स्वभावाशी सुसंगत असावे. वाचकासमोर ती मुर्तीमंत साकार व्हावीत एवढीच अपेक्षा त्यात असते.”^३

मानवी जीवनाचे आकलन कादंबरीकार कादंबरीत मांडत असल्यामुळे त्याला पात्राच्या साहाय्याने हे आकलन मांडावे लागते. कादंबरीकाराला जो आशय मांडावयाचा आहे त्यासाठी आपल्या उपयुक्त अशी पात्रे निर्माण करतो या पात्राद्वारे लेखक मानवी जीवनातील ज्या असंख्य घडामोडी सतत होत असतात. त्यांचे दर्शन वाचकास घडवत असतो. याबाबत बापट गोडबोले म्हणतात, “उच्च केलेल्या दृष्टीने कथानकातील चातुर्यापेक्षा कुशल व्यक्तिदर्शनाच्या शोभेने सजलेल्या कादंबरीस श्रेष्ठ स्थान मिळेल.”^४ बापट गोडबोले यांच्या विधानातून असे स्पष्ट होते की कादंबरीकार आपल्या प्रतिभेच्या साहाय्याने आपल्या पात्राचे अंतःकरण उघडे करून दाखविताना दिसतो.

कादंबरीतील व्यक्तिरेखा जीवंत साकार करण्यासाठी त्या व्यक्तिरेखाचा स्वभाव वागणे यातून त्या पात्राचे जीवन साकार व्हावे लागते. निवेदन, पात्र, संवाद, यांच्या माध्यमातून लेखक कादंबरीत व्यक्तिदर्शन घडवित असतो. हे व्यक्तिदर्शन विशिष्ट गुणधर्माचे प्रतिक नसते तर सभोवती वावरत असलेल्या माणसांच्या स्वभावाचा परिचय करून देणारे असते. याबाबत बापट गोडबोले म्हणतात, “कादंबरीतील पात्रे काल्पनिक खरी पण त्यांच्यात जिवंतपणा येण्यासाठी त्यांना देव किंवा दानव कोटीतील करण्याऐवजी मानवकोटीतील करणेचे जरूर आहे.”^५ असे स्पष्टीकरण त्यांनी केलेले आहे.

‘कलेचे कातडे’ या कादंबरीची निर्मिती प्रक्रिया करताना आनंद यादव म्हणतात, “ह्या कादंबरीतील सर्व पात्रे प्रसंग, घटना, कथानक इत्यादी काल्पनिक आहेत.”^६ कादंबरीची संपूर्ण मांडणीच कल्पनाजन्य आहे.

अशा पद्धतीने आनंद यादवाच्या ‘कलेचे कातडे’ या कादंबरीतील व्यक्तिरेखाचा अभ्यास या प्रकरणात करावयाचा आहे. या व्यक्तिरेखा ग्रामीण

वास्तवातून आल्या आहेत. ग्रामीण वास्तवाशी त्यांचा अतुट संबंध आहे. त्यामुळे त्या जीवंत वाटतात. व्यक्तीचे आपआपसातील संबंध त्यांच्या जगण्यातील वेगळेपण आणि जिवंतपणा आणणारी मानवी स्वभावातील गुंतागुंत आनंद यादव यांच्या व्यक्ती चित्रणाची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये आहेत.

आनंद यादव यांच्या 'कलेचे कातडे' या कादंबरीतील पात्रे वास्तवाला सामोरे जाणारी आहेत. म्हणून या व्यक्तीरेखाचा सखोल परामर्श आपणास घ्यावयाचा आहे. अभ्यासाच्या सोयीसाठी खालील प्रमुख व्यक्तीरेखा आणि गौण व्यक्तीरेखा यांचे स्वरूप समजावून घ्यावयाचे आहे ते पुढीलप्रमाणे-

व्यक्तीरेखा

- १) आप्पासाहेब कुलकर्णी
- २) बापूसाहेब कुलकर्णी
- ३) राजीव देशपांडे
- ४) सुमन
- ५) जयाताई
- ६) शकुंतला करमरकर
- ७) प्रकाशक रानवडे
- ८) दामोदर मराठे
- ९) विष्णू गायकवाड

१) आप्पासाहेब कुलकर्णी

'कलेचे कातडे' या कादंबरीमध्ये लेखकाने आप्पासाहेब कुलकर्णी हे मध्यवर्ती पात्र रेखाटले आहे. करणूर या लहानशा गावातील माळरानावर (रानोमाळ हिंडणारे) फारशे शिक्षण न झालेले आपल्या लहानपणी घेतलेल्या रानावनातील अनुभवांना आपल्याच लेखनीने मराठी वाङ्मयात आणून आपला वेगळा साहित्यिक ठसा उमटून

गुणी लेखक म्हणून ते रसिकांच्या गळ्यातील ताईत बनले होते. त्यांच्या नव्या 'भक्ष्यान्तर' कादंबरीला विद्या व्यासपीठाचा पहिला पुरस्कार मिळाला होता, तेव्हा आप्पासाहेब मराठी साहित्यात प्रसिद्धीच्या शिखरावर होते. कलावादाच्या उत्कर्षाचा हा कालखंड आप्पासाहेब या कालखंडाचे प्रसिद्धी साहित्यिक म्हणून मान्यता पावलेले होते.

कादंबरीचे नायक आप्पासाहेब कुलकर्णी सर्व घटनांचे गुण दोषाचे प्रतिनिधित्व करतात. आप्पासाहेब कुलकर्णी कलावादाचा पुरस्कार करणारे मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्धी पैसा आणि प्रतिष्ठा लाभलेले साहित्यिक. करणूरच्या या साध्या तरुणाने ओळखीने नोकरी मिळाल्यानंतर स्वगुणाच्या बळावर लेखन करून स्वतःचे स्थान साहित्यिक वर्तुळात मध्यमवर्गीय रसिकात कायम केले. वृत्तपत्रे, सरकारी पुस्तक निर्मिती यासारख्या माध्यमात अधिकारी पदावर काम करून आपल्या अंगातल्या वाङ्मयीन गुणाचा विकास करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. मिळालेल्या यशातून आप्पासाहेब मोठे होत गेले. प्रसिद्ध साहित्यिक बनले आप्पासाहेबांची ही मानसिकता व त्यांच्या व्यक्तिमत्वाला पडलेल्या मर्यादा कादंबरी वाचताना जाणवतात.

आप्पासाहेबांच्या व्यक्तिमत्वात असणाऱ्या स्वाभाविक काही स्वतःहून निर्माण केलेल्या मर्यादेमुळे त्यांचा अखेर शोकात्म झाला आहे. स्वतःचा अहकार इतरांचे ऐकून न घेण्याची मनोवृत्ती मोठेपणाचा बडेजाव यात अडकून पडल्यामुळे आप्पासाहेब स्वतःच्या माणसांना व गावालाही विसरतात. ज्या परिसरातून व ज्या व्यक्तिमधून त्यांचे अनुभव विश्वसाकारले. व्यक्तिमत्वाला भारदस्त आकार आला त्यालाच ते विसरतात. त्यांच्या बाबतीत तुच्छतेचा दृष्टीकोन बाळगताना दिसतात. आणि स्वतःची अनुभवक्षमता निर्मिती प्रेरणा गमावून बसतात.

त्यांच्या 'भक्ष्यान्तर' कादंबरीसाठी साहित्य विद्याव्यासपीठाचा पहिला वहिला शुभारंभाचा एक लाखाचा पुरस्कार जाहीर होतो. त्यांच्या साहित्य सिद्धी बंगल्यासह त्यांचा चाहता वर्ग, तसेच साहित्यिक प्रकाशक मित्र एकदम मोहरून उठतात खुश

होऊन जातात. सर्वत्र उत्साहाच वातावरण पसरते. आप्पासाहेबांचे सत्कार समारंभ सुरू होतात. वर्तमानपत्रे मुलाखती घेऊन आप्पासाहेबांना गाजवून सोडतात. 'तरस' या प्राण्याची वैशिष्ट्ये सांगणारी 'भक्ष्यान्तर' ही कादंबरीबद्दल स्तुतीचा वर्षाव करतात. करणूरच्या कुलकर्ण्यांच्या घरात जन्मलेल्या मुलाने स्वकष्टावर आपलं जीवन कस उभं केलं व स्वतःची प्रगती कशी केली याची प्रकाशकमित्र स्तुती करतात. आप्पासाहेब आनंदाने मोहरून जातात. गावाकडची माणसं, भाऊ-बहिण, नातेवाईक, मित्रमंडळी विसरून पाश्चात्य शैलीने जगताना दिसून येतात.

आप्पासाहेब जे जीवन जगतात ते जीवन वाचकांना आकर्षक वाटणारे आहे. आप्पांच्या जीवनाची मुक्तपणे अनुभव घेऊन जगण्याची जीवनशैली या कादंबरीत यादवांनी दाखवून दिली आहे. वरवर विचार करणाऱ्या सामान्यवाचकांना आप्पांचे ऐतदार जीवन निश्चितपणे आकर्षक वाटते. आप्पापासून तुटलेले आप्पांचे भाऊ गावाकडचे नातेवाईक, गावकरी, पत्नी मुले ही मंडळी त्यांनी केलेले वाङ्मयचौर्य आप्पासाहेब कुलकर्णी यानी जे जीवन अनुभवले त्या जीवनात मिळविले ते योग्य आहे काय या कादंबरीतील नायक कलावादी प्रवृत्तीचा आहे. समीक्षक, लेखक, पत्रकार इत्यादींना पाठ्यां देऊन मोठा लेखक होतो. याशिवाय व्यसनाच्या आहारी जाऊन निरनिराळे रोग होतात. आप्पासाहेब कुलकर्णी हे जीवनवादी नाहीत आणि कलावादीही नाहीत. ऐतदारपणे जगण्याच्या नावाखाली स्वतःचे जीवन कसे उद्धवस्त करतात याचे दर्शन प्रस्तुत कादंबरीत घडताना आपणास दिसून येते.

करणूरच्या कदमाच्या 'नर्स' मुलीशी सुमनशी रजिस्टर पद्धतीने विवाह केला. घरच्या विरोधाला न जुमानता झालेला हा विवाह तसा करणूरला गाजला होता. गावाकडचा विनू शहरातला साहेब झाला होता. आप्पाऐवजी आप्पासाहेब झाले होते. पहिल्या बायकोला भरल्या संसारातून उठवून दुसरं लग्न केलं होतं. त्यांच्या साहित्यिक वाटचालीला जोरदार धक्का दिला तो एका राजीव देशपांडे तरुण अभ्यासू पत्रकाराने. 'भक्ष्यान्तर' ही कादंबरी आप्पासाहेबांची स्वतंत्र कादंबरी नसून ती एका इंग्रजी

पुस्तकाची नकल आहे. हे त्यानं शोधून काढल. ही खळबळ माजल्यामुळे आप्पासाहेब अस्वस्थ झाले. आप्पासाहेब सिगरेट दारूच्या आहारी गेले. जपून ठेवलेले कागदपत्र जाळून टाकले. आप्पासाहेब आपल्या स्वैरवर्तनामुळे स्वतःचे कुटूंबही उद्ध्वस्त करतात. शेवटी जगातून निघून जातात. हे आपणास त्यांच्या व्यक्तीमत्वातून दिसून येते.

२) बापूसाहेब कुलकर्णी

‘कलेचे कातडे’ या कादंबरीमध्ये बापूसाहेब कुलकर्णी हे आप्पासाहेब कुलकर्णीचे वडीलबंधू यांचीही व्यक्तिरेखा या कादंबरीमध्ये उठावदार दिसून येते. बापूसाहेब यांचे व्यक्तिमत्त्व पहाता ते सत्तरीच्या आसपासचे होते. ते आपणास दुटांगी धोतर, कोल्हपूरी सदरा त्यावर बिनबाह्याच जॅकीट अशा पोशाखात आपणास दिसून येतात.

बापूसाहेब कुलकर्णी हे स्वतःपेक्षा दुसऱ्यासाठी धडपडताना इथे आपणास दिसून येतात. आप्पासाहेबांना पुरस्कार मिळाल्याचे समजताच ते त्यांना भेटायला गेलेले दिसून येतात. त्यावेळी बापूसाहेब म्हणतात, “ विनू तुला जंगी पुरस्कार मिळाल्याच वाचून राहवल नाही तुला कडाडून भेटाव म्हणून आलोय.”^७ यातून आपणास बापूसाहेबांचा स्वभाव दिसून येतो. राम भरताला जसे भेटतात तसे ते दोघे उभ्या उभ्या एकमेकाला कडाडून भेटताना दिसून येतात. बापू प्रथमच आप्पासाहेबांच्या बंगल्याकडे आले होते. तसेच आप्पासाहेबांनी सगळा बंगला फिरून दाखविला यातून आपणास भावाभावातील दुरावा नष्ट झाल्याचे दिसून येते. फिरत असताना बापूंना पांढरी शुभ्र गाडी दिसली त्यावेळी बापू आप्पासाहेबांना म्हणतात, “गाडी उत्तम दिसते घराणचे पांग फेडलेस!”^८ बापूसाहेबांना इथे आप्पासाहेबांच्याबद्दल जिवाळा व आत्मीयता निर्माण झालेली पहावयास मिळते. दोघेही बंगल्याच्या हॉलमध्ये बोलत बसलेले असताना, त्यावेळी बापू आप्पासाहेबांना

म्हणतात, “भक्ष्यान्तर ही कादंबरी कशी काय रे सुचली तुला?”^४ त्यावेळी आप्पासाहेब म्हणतात, टांझानियाच जंगल पहायला गेलो होतो. तिथ तरसांच्या जीवनाच निरीक्षण करता करता ही कादंबरी सुचली असे त्यांनी सविस्तर बापूसाहेबांना सांगितलेले आपणास दिसून येते.

बापूसाहेब कुलकर्णी हे एक साधे शिक्षक सोलापूरच्या कृपेने एका हायस्कूलचे हेडमास्तर म्हणून निवृत्त झालेले होते. त्यांनाही साहित्यनिर्मिती करावी वाटत होती. म्हणून त्यांनी आप्पासाहेबांना लहानपणी पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या होत्या. गावातील नकला करत होते. पण त्यांना साहित्य लिहायला जमल नाही. बापूसाहेबांना आप्पासाहेबांची हयात सोलापूरतच गेलेली होती. निवृत्तीनंतर करणूरचा घरचा कारभार करण्यात गुंतले होते. करणूरात बापूचं मोठ घर होत. त्यातच ते स्मलेले दिसून येतात. तसेच त्यांना आप्पासाहेबांची काळजी वाटताना दिसून येते. आप्पासाहेबांच्या दोन संसाराची तुलना बापूसाहेब करताना आपणास पहावयास मिळते.

आप्पासाहेबांच वैभव बघून समाधानी झाले होते. शिक्षण नसतानाही साहित्यसृष्टीत आप्पासाहेबांनी नाव कमावले होत. भरपूर साहित्य लिहले. करणूरच्या परिसर घरदार साहित्यात अमर केले होत. आखील भारतीय संमलेनाचा अध्यक्ष झाले होते. आणि आता महाराष्ट्र राज्य साहित्य विद्याव्यासपीठाचा एक लाखाचा पुरस्कार मिळवल्याबद्दल बापू आनवर होऊन बोलतात. त्यांच्या डोळ्यातून आनंदाचे अश्रू वाहताना आपणास दिसतात.

कादंबरीत लेखकाने भावाभावाचे प्रेम उत्कटतेने रेखाटले आहे. ते प्रेम आप्पासाहेबांची दुसरी पत्नी जयाताई त्यांना ते अनपेक्षित वाटताना दिसते. त्या गोधंळलेल्या आपणास दिसतात. बापूसाहेबांनाही त्यांचा विनू दुसऱ्या पत्नीमध्ये रमून गेलेला दिसतो. राहूल व राधा या पहिल्या पत्नी मुलाना पूर्ण विसरून गेल्यासारखा वाटत होता.

आप्पासाहेबांचा झालेला बदल बापूंना जाणवत होता. नॉन मॅट्रीक विनूचा साहेब झाला होता. या कादंबरीत बापूसाहेब आप्पासाहेबांच्या विकासाचा विचार करताना दिसतात. त्याचप्रमाणे बापूसाहेबांनी आप्पासाहेबांच्या 'भक्ष्यान्तर' कादंबरीला मिळालेला पुरस्कार याचा सत्कार सोलापूर करणूरला घडवून आणण्यासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला होता. अशा पद्धतीने बापूसाहेबांचे व्यक्तिचित्र 'कलेचे कातडे' या कादंबरीत लेखकाने रेखाटले आहे.

३) राजीव देशपांडे

राजीव देशपांडे या पत्रकार लेखकाची व्यक्तिरेखा 'कलेचे कातडे' या कादंबरीत लेखकाने रेखाटली आहे. ती महत्त्वाची व्यक्तिरेखा आपणास दिसते. ते डब्लु ग्रॅज्युएट होते.

इंग्रजी व मराठीतले तसेच त्यांना अफाट वाचनाच व लेखनाच वेड आपणास दिसते. त्यांच्याकडे वेगवेगळ्या विषयावस्वी शेकडो मासिक पुस्तक होती. जुने संदर्भही पहायला मिळतात. देशपांडे अनेक विषयावर लेख लिहताना तसेच विविध विषयावर माहितीपर पुस्तकेही लिहितात. कथाकादंबऱ्याही लिहिताना आपणास दिसून येतात. त्यांच्या अफाट ज्ञानामुळे त्यांचा प्रचंड वाचक वर्ग आपणास दिसतो. त्यांचा सगळा वाचक वर्ग शहरातला मध्यमवर्ग होता. अशा देशपांडे यांनी जर्नॅलिझमचा कोर्स केला आहे. त्यांनी आकाशवाणीवर नोकरीही केली होती. तिथं किंमत न मिळाल्यामुळे त्यांनी ती सोडून दिली होती. त्याच अटोपशीर कुटूंब होत. मुलगी हायस्कूलमध्ये शिकत होती. त्यांची मिसेस 'साप्ताहिक लोकप्रवाहामध्ये' नोकरी करताना आपणास दिसते. तिचाही देशपांडे सारखा जनॅलिझमचा कोर्स झाला आहे. ती मराठीतील एम.ए.होती.

राजीव देशपांडे पुण्यात रहाण्याच्या हट्टापायी पत्रकारितेचा व्यवसाय करत होते. पुण्याची ओढ लेखन वाचनाच अफाट वेड म्हणूनही पत्रकाराची व्यवसाय पत्कारला होता. त्यांनी इंग्रजीच भरपूर वाचन केलं होतं. राजीव देशपांडेच्या घरी खैरमोडे आले

होते. त्यांच घर त्यांना रद्दीसारख वाटल. इतकी मासिक, पुस्तके आणि वर्तमानपत्र पाहून आश्चर्य व्यक्त करताना दिसतात. या मासिक पुस्तकातून संपादकात कोणत्याही विषयावर लेख मागितला तर देशपांडे लगेच तयार करून देतात. तोच त्यांचा पोटपाण्याचा धंदा होता. देशपांडेच्या लेखांना दैनिकापासून मासिकापर्यंत मजकूर हवा असताना दिसतो.

राजीव देशपांडेकडून आप्पासाहेब कुलकर्णी यांची 'भक्ष्यान्तर' वाचायची राहिली होती. आप्पासाहेब कुलकर्णी राजीव देशपांडेचे आवडते. साहित्यिक होते तरीही 'भक्ष्यान्तर' कादंबरी वाचायला त्यांना वेळ मिळाला नव्हता. त्यांच्या हातात अनेक कामं होती ती संपता संपत नव्हती. नुकताच 'भक्ष्यान्तर' कादंबरीला मानाचा पुस्तकावर मिळाला होता. त्यामुळे अनेक दैनिक साप्ताहिक, मासिक लिहित होताना दिसून येत होती. 'भक्ष्यान्तर' च्या संदर्भात कुणीही काही लेखन देशपांडेकडे मागितल नव्हत. त्यामुळे त्यांची 'भक्ष्यान्तर' वाचायची राहून गेली होती. कुणीतरी मराठी पुस्कार परीक्षण किंवा लेख मागितला तर ते मराठी पुस्तकांना हात लावताना दिसतात. एरवी त्यांना आपल्या लेखनासाठी इंग्रजी वाचन भरपूर कराव लागत होते. त्यात त्यांचा वेळ जात होता. त्यावेळी 'भक्ष्यान्तर'च्या संदर्भात धम्मपाल रत्नाकर म्हणतात, "राजीव देशपांडे या तरुणाच्या हाती ही कादंबरी पडते. देशपांडे यांचे मराठीसह, इंग्रजी वाङ्मयाचेही विपूल आणि चौफेर वाचन असते. आप्पासाहेबांची 'भक्ष्यान्तर' ही कादंबरी वाचल्यानंतर ते अस्वस्थ होतात." ^{१०} कादंबरी वाचल्यानंतर हबकून गेले होते. कारण 'भक्ष्यान्तर' मधील प्रसंग, तरसांच जीवन, तरसरूपी पात्राचे वर्णन, त्यांची नावे आपआपसातील भांडण, शिकारीच्या घटना 'भक्ष्यान्तर' मध्ये जशा आल्या होत्या अगदी तशाच त्यांनी दोन वर्षापूर्वी कुठतरी वाचल्याच त्यांना आठवल. 'भक्ष्यान्तर' वाचल्यानंतर ते अस्वस्थ होतात. बुद्धीला स्मरणाला ताण दिल्यानंतर जगप्रसिद्ध असलेल्या 'नॅशनल जिऑग्राफिक' मासिकाच्या कुठल्यातरी अंकात हे सगळ येऊन गेल्याच त्यांना आठवल त्यासाठी ते पुणे विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात गेले.

संदर्भ ग्रंथालयात अंक सापडला. तो वाचून काढला. तेच प्रसंग तीच, तीच तरसं आणि सर्व काही तेच भक्ष्यान्तर मध्ये आलेले लेखक मात्र वेगळे या कल्पनेने देशपांडे थक्क झाले. मराठी साहित्यातील भयानक चोरी त्यांना सापडली हाती. 'भक्ष्यान्तर हे एका अमेरिकन संशोधकाच्या डायरीतून हडपलेले आहे. अस देशपांडे यांनी पत्रकार मित्रांना सांगितल होत. त्यावेळी आप्पासाहेब करणूरच्या सत्काराला गेले होते. 'भक्ष्यान्तरवर' राजीव देशपांडेनी लेख लिहिला होता. तो 'साहित्यसंपदामध्ये' स्वीकारला होता. 'भक्ष्यान्तर' ही कादंबरी वाङ्मय चौर्य असल्याचा राजीव देशपांडेचा प्रदीर्घ लेख साहित्यसंपदामध्ये प्रसिद्ध झाला होता. आप्पासाहेब कुलकर्णी यांना त्याचा पत्ता नव्हता. आप्पासाहेब करणूर सोलापूरच्या सत्काराला गेले होते. आप्पासाहेबांनी लेख वाचल्यानंतर त्यांच्या अंगातल बळ गेल्यागत झाल होत. हे आपणास 'कलेचे कातडे' या कादंबरीतून स्पष्ट होते. हे आपणास वरील व्यक्तिरेखेतून दिसते.

४) सुमन

सुमन ही आप्पासाहेब कुलकर्णीची पहिली पत्नी आपणास 'कलेचे कातडे' या कादंबरीत पहावयास मिळते. तिचा स्वभाव बालबोध वृत्तीचा होता. करणूरच्या कदमाची मुलगी होती. सुमनची घरची माणस कठोर मनाची हाती. ती एकुलती एक होती. म्हणून तिच्या भावानी तिला शिकवल. पण तिने कुलकरण्याच्या घरात लग्न करून त्यांच्या घराण्याला तिनबद्धा लावला होता. आप्पासाहेबांनी तिच्याशी तीसेक वर्षे संसार केला होता. आणि तिला वाऱ्यावर सोडून दिली होती.

आप्पासाहेबांनी सुमनशी केलेला संसार गतजन्मीचा आपणास दिसून येतो. त्याची आठवण त्यांना येताना दिसत नाही. त्याचा पहिला बंगला साधा छोट घर होत. त्या बंगल्यात बालबोध वृत्तीन सुमन राहत होती. लेखकाने या कादंबरीत ग्रामीण भागातील प्रेमाचे वर्णन केले आहे. करणूर या गावात ही दोघे एकाच शाळेत वर्गात शिकताना आपणास दिसून येतात. त्यात दोघांचे प्रेम कधी जमले याचा पत्ता कोणाला

लागला नव्हता. विनू मॅट्रीकला नापास झाला. सुमन पास झाली. तीन पुण्यात नर्सिंगचा कोर्स पुरा केला. आणि ती एका हॉस्पिटलमध्ये नर्स म्हणून काम करताना आपणास दिसते. दोघांनीही रजिस्टर पद्धतीन लग्न केलेले दिसते. दोघांनाही घरदार, आई-वडील, भाऊबंद, गाव, जातपंचायत याचा विरोध त्यांनी जुमानला नाही. हे आपणास या कादंबरीत स्पष्ट होते.

सुमन मराठा समाजातील होती. सुमनच्या स्वभावामुळे आप्पासाहेबांनी दुसरा संबंध केलेला आपणास इथे दिसून येतो. सुमन सरळ स्वभावाची होती. आप्पासाहेबांची नोकरी गेल्यानंतर काही काळ पोसल होत. दोघाच्या प्रेमासाठी घराला कायमची मुकली होती. सुमनशी आप्पासाहेबांनी घटस्फोट घेतला होता. बापूसाहेबही सुमनच्याकडे आल्यानंतर आप्पासाहेबांच्याबद्दल किती वेळ बोलत होते. याचा अंदाज कुणाला लागला नाही. अशी एकाकी सुमन म्हणते मी करणूरच्या कुलकर्ण्याची घरची सुन, पत्नी, मुलाची आई म्हणून जगत होती. अशी व्यक्तिरेखा सुमनची या कादंबरीत रेखाटली आहे.

५) जयाताई

जयाताईची व्यक्तिरेखा या कादंबरीचे लेखक आनंद यादवांनी एका मोठ्या कॉलेजमध्ये इंग्रजीच्या प्राध्यापिका होत्या म्हणून रेखाटली आहे. त्या कितीतरी सुंदर गौरवणी आणि कोवळ्या वयाच्या इथे दिसून येतात. आप्पासाहेब कुलकर्णी यांच्यापेक्षा वयान बऱ्याच लहान होत्या. आप्पासाहेबांना मुलीसारखी शोभणारी दिसून येतात. त्यांना साहित्याची आवड होती. साहित्याच्या आवडीमुळे त्यांच्याकडे येत होत्या. घरात आणि ऑफिसमध्ये साहित्यावर गप्पा मारताना आपणास या कादंबरीत पहायला मिळते. त्या साहित्याच्या गप्पेतून आप्पासाहेबांना पहिल्या घरातून घेऊन बाहेर पडल्या. जयाताई आप्पासाहेबांच्या दुसरी पत्नी झाल्या होत्या. स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव जयाताईनी ठेवली होती. त्यातून त्या दुसऱ्या घरात वावरताना दिसतात. त्यांनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या मोबदल्यात विकत आणलेला माणूस आहे

असे जयाताईंना वाटत होते. आप्पासाहेबांना घराशिवाय पर्याय नाही हे त्यांच वागण ध्वनित करताना आपणास या कादंबरीतून पहावयास मिळते.

तसेच या कादंबरीत आपणास आप्पासाहेबांना पुरस्कार मिळाल्यानंतर बापूसाहेब त्यांना भेटण्यासाठी आले होते. त्यावेळी एकमेकांना कडाडून भेटत असताना जयाताईंने पाहिले त्यावेळी जयाताई म्हणतात, "बापूसाहेब कुलकर्णी ! आत पाच सहावर्षानंतर ह्यांना धाकट्या भावाची आठवण झालेली दिसते. तेव्हा मात्र विनू तू मला मेलास, नि मी तुला.... म्हणून पत्र खरडून मोकळे झाले होते. पुन्हा कशासाठी हे जिवंत होऊन आलेत?" ११

जयाताई स्वतःशीच बोलताना इथे आपणास दिसून येतात. त्यांना आपल्या पाच सहा वर्षापूर्वीचा लग्नाचा प्रसंग आठवला होता. शकू करमरकरचा प्रसंग कळल्यापासून त्या खूप अस्वस्थ असताना दिसतात. त्यासंदर्भात त्या आप्पासाहेबांचे विचार करताना या कादंबरीत स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे वार्षिक परीक्षेचा प्रसंगही जयाताईंच्या बाबतीत इथे पहायला मिळतो. अशा जयाताईंना आप्पासाहेब कुलकर्णी हळूवार जपत होते. आपल एखाद स्वप्न जपाव तस. हे आपणात जयाताईंच्या व्यक्तिरेखेतून जाणवताना दिसते.

६) शंकुतला करमरकर

'शंकुतला करमरकर' यांची व्यक्तिरेखा एक सामान्य लेखिका म्हणून या कादंबरीत लेखकाने रेखाटली आहे. तसेच शासकीय पुस्तक मंडळात स्वतःच्या लेखन कर्तृत्वावर आणि साहित्याच्या आवडीमुळे नोकरीस होत्या. तेव्हापासून तिचे आणि आप्पासाहेब कुलकर्णीचे संबंध दिसून येतात. शंकुतला करमरकर संसारी स्त्री आहे. त्यांना दोन मुल आहेत. त्यांचे मिस्टर करमरकर ऑफिस सुपरिटेण्डच्या नोकरीत होते. मिस्टर करमरकर शांत स्वभावाचे आणि बुद्धिमान होते. गरीबीतून शिक्षण घेऊन ते पिंपरीच्या एका फॅक्टरीत ऑफिस सुपरिटेण्ड होते. शकु करमरकर गरीब ब्राह्मणाची पण हुशार हुन्नरी मुलगी आपणास इथे दिसते. तिचे लग्न लवकर केल्यामुळे तिला

शिक्षणामध्येच सोडाव लागल. पण लग्नानंतर नवऱ्यान बी.ए. पर्यंत शिक्षण पूर्ण केलेले दिसते. नंतर बी.एड्. ची पदवीही पूर्ण करून घेतली होती.

शकुंतला करमकरांना पूर्वीपासून लिहिण्याची हौस होती. स्वतःच्या बळावर नियतकालीकातून ललित आणि वैचारिक लेखन ती आपणास करताना दिसते. करमकरसाहेब मोकळ्या मनाचे होते. बायकोच्या लेखनाच हुशारीच प्रसिद्धीस धडपड्या स्वभावाच त्यांना कौतुक होत. हे या कादंबरीत आपणास पहायला मिळते. करमकरांच्या पत्नीला भेटायला संपादक, प्रकाशक, वाचक, मोठा परिवार येतो. याचा त्यांना मनापासून आनंद होतो. शकुंतला करमकरांना ते स्वतंत्रपणे कार्यक्रमांना सहलीला पाठवत त्यांच्या आवडीनिवडीही त्यांना देताना इथे दिसून येतात.

शकुंतला करमकर लेखिका आहेत. दिसायलाही चारजणीत उठून दिसणाऱ्याही आहेत. आप्पासाहेब कुलकर्णींना पुरस्कार मिळाल्यामुळे त्या अभिनंदन करण्यासाठी आल्या होत्या. आप्पासाहेबांचे साहित्य वाचताना त्यांच्यात एकरूप झालेल्या दिसून येतात. शकुंतला व आप्पासाहेबांच्या प्रेमाच्या अफवाही उठल्या होत्या. हे आपणास शकुंतला करमकरच्या व्यक्ति चित्रातून स्पष्ट होते.

७) प्रकाशक रानवडे

प्रकाशक रानवडे 'भक्ष्यान्तर' कादंबरीचे प्रकाशनकार होते. तसेच आप्पासाहेबांचे मित्रही होते. रानवडे यांनी आपल्या सरस प्रकाशन तर्फे आप्पासाहेब कुलकर्णींची 'भक्ष्यान्तर' ही कादंबरी प्रकाशित केली होती. त्या कादंबरीला साहित्य विद्याव्यासपीठाचा पुरस्कार मिळाला होता. हे आपणास या कादंबरीतून दिसून येते.

प्रकाशक रानवडे यांनी 'भक्ष्यान्तर' कादंबरीला पारितोषिक मिळाल्याबद्दल काही निवडक लेखक टीकाकारांना बोलावून आप्पासाहेबांचा सत्कार व पार्टी दिली होती. त्यातून आपणास रानवडे हे कुलकर्णीचे खास मित्र आहेत. यांची जाणीवही सर्वांना व्हावी हे इथे स्पष्ट होते. 'भक्ष्यान्तर'ला पारितोषिक मिळाल्यामुळे पुण्यातल्या काही लेखकांच्या चाललेल्या खाजगी चर्चाही इथे पहायला मिळते. ती चर्चा म्हणजे

‘भक्ष्यान्तर’ ही कादंबरी आहे का? पन्नास पानाच एक साध चोपड आहे. वशिल्यान हडप केलेल पारितोषिक आहे. या सर्वांची पार्टी देऊन रानवडे यांनी तोंड बंद केलेली दिसून येतात. पार्टीसाठी सर्व पत्रकार श्री निवास मोडक, रघुनाथ रानवडे, प्रा. गो. ग. सावे, विद्याधर भोगावकर, रणजीत जाधव ही मंडळी आली होती. आप्पासाहेब कुलकर्णीही आले होते. प्रकाशक रानवडे यांनी प्रकाशनाच्या वतीने हा अनौपचारिक कार्यक्रम ठेवला होता. ते सरस प्रकाशनचे अग्रगण्य साहित्यिक होते. मराठीतील ख्यातनाम साहित्यिक प्रा. सावे यांना कार्यक्रमाचे प्रमुख पाहुणे म्हणून इथे पाचारण केलेले दिसून येते. त्यांनी आप्पासाहेबांच्या बदल विचार व्यक्त केले व अध्यक्षाच्या हस्ते आप्पासाहेब कुलकर्णी यांचा सत्कार करण्यात आला होता. ‘भक्ष्यान्तर’ राजीव देशपांडेचा लेखही प्रसिद्ध झाला होता. तो समजताच ‘साहित्य संपदामधील’ आलेला लेख त्यांच्याकडे पाठविला होता. तो लेख वाचून आप्पासाहेबांना धक्का बसला होता. अशा पद्धतीने या कादंबरीमध्ये प्रकाशक रानवडेची व्यक्तिरेखा प्रकाशक म्हणून उमटलेली दिसते.

८) दामोदार मराठे

दामोदार मराठे मराठीतले टीकाकार आणि मोठे साहित्यिकही म्हणून लेखकाने त्यांचे व्यक्तिचित्र रंगविले आहे. दामोदार मराठे हे मराठीतले टीकाकार व साहित्यिक असल्यामुळे त्यांच्या विचारांना साहित्यक्षेत्रात वजन होते. आप्पासाहेबांचे जवळचे मित्रही आपणास दिसून येतात. मराठेना ‘भक्ष्यान्तर’ कादंबरी आवडलेली दिसते. ते विद्याव्यासपीठाचे अध्यक्ष होते. आप्पासाहेबांचे जवळचे मित्र असल्यामुळे एका रात्रीत पुरस्कार देऊन मोठे केलं होतं. महाराष्ट्र राज्य साहित्य विद्याव्यासपीठाचा पुरस्कार वितरणाच्यावेळी मराठेनी ‘भक्ष्यान्तर’चा गौरवपर परिचय करून दिलेला या कादंबरीतून आपणास दिसतो. तसेच मराठे हे कथाकार कादंबरीकार समीक्षक म्हणून मोठे होते. तसेच आप्पासाहेबांच्यावर ‘भक्ष्यान्तर’ चा धक्का बसला होता. त्यावेळी ते

त्यांना भेटायला धावून आले होते. अशी व्यक्तिरेखा या कादंबरीत दामोदर मराठेची रंगविली आहे.

९) विष्णू गायकवाड

विष्णू गायकवाड आप्पासाहेबांच्या कार्यालयात तृतीय श्रेणीतील कर्मचारी होता. त्यांच्या बंगल्याच्या देखरेखीचे काम करताना आपणास दिसतो. त्यांच्या संसाराला अनेकप्रकारे मदत करतानाही पहायला मिळतो. विष्णू गायकवाड हा हूनरी माणूस होता. आप्पासाहेबांचा गाववाला आप्पासाहेबांच्या शाळेतला सोबती. त्यांचे शिक्षणही सातवी पर्यंत होते. तो आकाशवाणीच्या ग्रामीण श्रुतिकामध्ये काम करताना दिसतो. दोन तीन नाटकात त्याला ग्रामीण पात्राच्या भूमिकाही मिळालेल्या होत्या. नाटकवाले साहित्यिक यांच्या उठबस करताना त्याला आवडताना आपणास दिसते. वडारवाड्यातील एका आऊट हाऊसमध्ये विष्णू गायकवाडने संसार थाटला होता. नवराबायको दोघेच होती. त्याला मुलबाळ नव्हती. विष्णूची बायको बंगल्याच्या मालकाची घरकाम करताना दिसते. आडव्या हाडाचा धडाकट्टा असलेला विष्णू स्वभावाने नम्र आहे. तसेच तो कलावंतही व सरकारी नोकर आहे. हे आपणास या कादंबरीत दिसून येते. बापूजी पुण्याला आल्यावर त्यांच्या घरी गेलेले दिसतात. त्यावेळी चहा घेता घेता विष्णूला म्हणाले, 'विष्णोबा आमची एक गोष्ट निटपणे सांभाळली नाही. आम्ही तुम्हाला रखवालदार म्हणून नेमल होत.'^{१२} आमच्या आप्पाची निट राखण केली नाही तुम्ही? असे त्याला म्हणू लागले. अशी व्यक्तिरेखा विष्णू गायकवाडच या कादंबरीत लेखकाने मांडली आहे.

सारांश

'कलेचे कातडे' या कादंबरीचे लेखक 'आनंद यादव' यांनी आपल्या प्रतिभेच्या साहाय्याने कादंबरीतील पात्राचे अंतःकरण उघडे करून दाखविले आहे. मानवी अंतःकरणातल्या घडामोडीचे दर्शन घडून वाचकांना अधिक आनंद होतो.

कादंबरीतील व्यक्तिरेखांचा अनुभव सलगपणे येतो. कादंबरीतील कथानकाला अनुरूप अशा व्यक्तिरेखांचे योजन लेखकाने 'कलेचे कातडे' या कादंबरीत केले आहे. विविध वयोगटातील सामाजिक स्तरातील व विविध मनोवृत्तीच्या पात्रांची गर्दी या कादंबरीत आहे. आप्पासाहेब कुलकर्णी या एकाच मध्यवर्ती पात्रावर आपले लक्ष केंद्रीत होते. त्यामुळे या कादंबरीला बांधेसूदपणा प्राप्त झाला आहे. आप्पासाहेब कुलकर्णी, बापूसाहेब कुलकर्णी, राजीव देशपांडे, रानवडे, दामोदर मराठे, विष्णू गायकवाड ही पात्रे तसेच सुमन, जयाताई, शकुंतल करमरकर या स्त्रीपात्रांचा विचार या कादंबरीत केला आहे. ही सर्व पात्रे एकमेकात गुरफटलेली दिसतात.

या कादंबरीत सकस व ओघवते निवेदन अर्थपूर्ण संवाद या व्यक्तिचित्रणात वापरून यादवांनी पात्रे जिवंत केली आहेत. त्यामुळे त्यांची पात्रे वाचकांच्या मनाची पकड घेतात. आप्पासाहेब कुलकर्णीचे 'भक्ष्यान्तर' कादंबरीचे वर्णन आपणास इथे स्पष्ट होते. अनेक संवाद या व्यक्तिचित्रणातून आपणास पहावयास मिळतात. हे या प्रकरणातून दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ

- १) पाटील, गंगाधर - 'कथनमीमांसा', अनुष्ठुभ दिवाळी, १९९१, पृ.१०७.
- २) कुरुंदकर, नरहर - 'धार आणि काठ', देशमुख आणि कंपनी, पुणे १९७५, प्रथम आवृत्ती, पृ. १६०.
- ३) बांदिवडेकर, चंद्रकांत - 'मराठी कादंबरीचा विकास', व्हिनस प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती, १९७३, पृ. १४४.
- ४) बापट, गोडबोले - 'मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास', व्हिनस प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती, १९७३, पृ. १२२.
- ५) तत्रैव - पृ. १४४.
- ६) यादव, आनंद - 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका', पुणे जुलै, ऑगस्ट, सप्टें, २००१, पृ.३७.
- ७) यादव, आनंद - 'कलेचे कातडे', मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००१, पृ.१८.
- ८) तत्रैव - पृ. २०.
- ९) तत्रैव - पृ. २०.
- १०) रत्नाकर, धम्मपाल - 'सकाळ रविवार', ऑक्टो., २००२, पृ. ४ (सप्तरंग)
- ११) यादव, आनंद - 'कलेचे कातडे', मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्रथम आवृत्ती, २००१, पृ.१८.
- १२) तत्रैव - पृ. ३०.